

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ДРАПУШКО РОСТИСЛАВ ГРИГОРОВИЧ

УДК 1: 304.44: 338.48 (043.3)

**СВІТОГЛЯДНА ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОГО
ТУРИЗМУ В УМОВАХ СУЧАСНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України,
академік НАПН України,
доктор філософських наук, професор
Андрущенко Віктор Петрович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, ректор.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук,
старший науковий співробітник
Самчук Зореслав Федорович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу
соціально-політичної історії;

доктор філософських наук, професор
Гарбар Галина Анатоліївна,
ВП Миколаївська філія «Київський національний
університет культури і мистецтва», професор
кафедри музичного мистецтва.

Захист відбудеться 26 червня 2018 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 26 травня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.П. Кивлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження світоглядної парадигми українського туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів обумовлено потребами практики, насамперед, практики утвердження України як держави демократичного стибу, суспільства гуманітарних пріоритетів і цінностей. Україна є державою прогресивною й зростаючою. Її активне входження у європейський і світовий простір здійснюється шляхом радикальних змін в економіці і політиці, соціальній сфері і культурі. Головною орієнтацією при цьому є орієнтація на європейські цінності і стандарти. Не є винятком і така людиноємна сфера, як туризм. Сучасний туризм набуває в Україні статусу посланника миру і співдружності між народами, поваги до їх культур і звичаїв, інструменту співпраці у різних сферах суспільної життєдіяльності.

Неможливо уявити розвиток людства загалом і окремої людини, зокрема, без обміну соціокультурним досвідом, інформацією, емоційно-ціннісними переживаннями тощо. Такий обмін можливий лише за умови відкритості соціальної системи і окремого індивіда до нових явищ і процесів. Прогресивний розвиток цивілізації пов'язують саме з тим, що первісна людина вийшла за межі «печери Платона» у світ і почала його опановувати, подорожуючи по його безкраїх обширах. Звичайно було б занадто великою генералізацією назвати такого індивіда туристом, але все ж принципова риса їх об'єднує – це природна потреба людини у пізнанні і саморозвитку через зміну локації власного Я.

Як різновид людської діяльності, туризм розгортається (здійснюється) на основі певного духовного підґрунтя, яке може бути визначеним як світоглядна парадигма його функціонування та розвитку. Ця парадигма має суспільно-індивідуальний (особистісний) характер. «Суспільне» – світоглядно-ідеологічні орієнтації епохи – «дух епохи» та «індивідуальне» – особистісні світоглядні та ідеологічні переконання людини співіснують одне з одним у дивному плетиві співпадіння і взаємного сприйняття, сумнівів і суперечностей або ж органічного неприйняття і заперечення. Є ще й четвертий аспект їх співіснування: байдужість особистості до всього того, що пропонується у якості суспільно унормованого «духовного замітника». У залежності від варіанту, обраного людиною для здійснення туристичної діяльності, туризм набуває різної гуманітарної вагомості. У разі тотального ідеологічного тиску держави чи політичної партії, яка знаходиться у її керма, туризм перетворюється на інструмент реалізації політичних завдань, здебільшого вузько прагматичних. Як правило, такий туризм втрачає ознаки гуманітарної культури й замість утвердження загальнолюдських цінностей та ідеалів, продукує ворожість і розбрат між народами. Загальнолюдське в ньому складає лише незначну частку, яка до того ж жорстко контролюється домінуючою ідеологією.

Демократичне суспільство стверджує нову світоглядно-ідеологічну парадигму розвитку туризму – гуманістичну, людинолюбну і

людиноформуючу. Центром цієї парадигми є людина як суб'єкт власної життєдіяльності, найголовніша цінність цивілізації. Ця парадигма формується і входить у практику туризму одночасно з формуванням демократичного суспільства. В сучасних умовах вона здійснюється під детермінуючим впливом ряду чинників, аналіз яких входить у блок найбільш важливих і актуальних тем сучасного філософського дискурсу.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Аналіз специфіки пізнавальної взаємодії спілкування між народами та культурами розпочався здавна. Його начало, мабуть, слід віднести до знаменитих подорожніх записів (чи розповідей) давньокитайського філософа Конфуція та видатних представників античної філософії, зокрема, Платона та Аристотеля. У більш класичному розумінні начала досліджень цієї проблематики можна побачити у філософії мислителів Просвітництва, особливо у «Персидських листах» Ш.Монтеск'є. На феномен туризму звертали увагу І.Кант і Г.Гегель, філософи та культурологи більш пізнього періоду. У сучасному розумінні феномен туризму досліджували такі відомі дослідники, як Д.Белл, Дж.Джаффарі, Дж. Мід, Т.Парсонс, К.Річі, Дж.Уоркер, Е.Фромм, (США) Ліппер (Канада), М.Вебер, М.Хайдеггер (Німеччина) та ін.

В колишньому СРСР та країнах, що утворились в результаті його розпаду, ця тема актуалізувалась. Серед дослідників цього періоду слід назвати імена А.Абукова, М.Ананьєва, Є.Бабосова, Н.Барчукової, К.Борисова, М.Биржакова, Є.Гурко, Л.Воронкової, Г.Долматова, С.Жукова, А.Кравченка, О.Крючкова, М.Немодяєвої, Л.Ходоркова, Г.Шаповалова та ін. вчених. Феномен туризму, його природа, витоки та історія, соціокультурна динаміка, об'єктивні та суб'єктивні передумови активізації туризму наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, його матеріально-технічна база (інфраструктура), роль туризму у формуванні міжнародних відносин та загальнолюдських цінностей – ось головна тематика, на якій зосереджувалась увага дослідників.

Серед українських дослідників сфери туризму варто назвати імена таких вчених, як В.Андрущенко, В.Бабарицька, В. Вашкевич, В. Воронкова, В.Дворниченко, А.Добровольська, Г.Гарбар, Є.Головаха, С.Грибанова, В.Горбик, С.Горський, Т.Дворова, О.Дорошко, А.Ємченко, В.Євдокименко, А.Зайцева, В.Зінченко, А.Козицький, Н.Крачило, С. Куцепал, О.Лугова, М.Лукашевич, Я.Луцький, М.Михальченко, В.Муляр, Г.Науменко, В.Пазенок, Є.Піскова, М.Поплавський, С.Попович, Т.Розова, З. Самчук, Т.Сокол, Л.Сохань, М.Томенко, П.Тронько, Л.Устименко, В.Федорченко, Ф.Шандор, М.Шульга та ін.

На особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговують роботи «Філософія і культурологія туризму» (2001) та «Філософські нариси туризму» (2005), підготовлені і видані за редакцією члена кореспондента НАН України, професора В.Пазенка. Вченого цілком справедливо називають нині «батьком-засновником» такого напряму соціального філософствування, як «туризмологія». Серйозний вклад у її розвиток внесли роботи

В.Федорченка. В його монографії «Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму» (2004) висвітлено гуманітарно-духовні підвалини сучасного туризму, обґрунтовано концепцію неперервної туристичної діяльності, модель та стандарти туристичної освіти, особливості підготовки компетентних фахівців для цієї галузі. Відзначимо також важливість такої теоретичної опори для нашого дослідження, як дисертаційне дослідження Г.Гарбар з філософії гостинності, де гостинність розглядається як стрижнева основа туризму, а туризм як одна з основних складових гуманітарної політики держави.

І все ж, не дивлячись на те, що ця проблема вже має досить помітну презентацію у наукових публікаціях, дослідження феномена туризму у соціально-філософському вимірі не можна вважати вичерпаними. Стосовно ж світоглядно-ідеологічної парадигми туризму, зокрема, її значення в стратегії державної гуманітарної політики України, то в такому визначенні вона в наявній літературі навіть не ставилась.

Актуальними й малодослідженими є також теоретико-методологічні засади туризму як сегмента державної гуманітарної політики (місце та роль туризму у системі державної політики, детермінанти туризму, його сутність, види (напрями) та основні функції; суб'єкти туризму, їх свободи та відповідальність; гуманітарна місія туризму; державна регуляція туризму, політика держави у галузі туризму тощо). Практично не проаналізованими залишаються до сих пір особливості функціонування туризму у контексті авторитарної світоглядно-ідеологічної парадигми, деформація туризму під тиском одноосібно пануючої ідеології та партійної політики. Додаткового розгляду потребують основні чинники змін сучасного глобального світу, які детермінують потребу формування та впровадження нової світоглядної парадигми туризму у сучасній політиці держави. Поглибленого аналізу, далі, потребують проблеми формування гуманістичної світоглядно-ідеологічної парадигми туризму у контексті європейського вибору України та її демократичної трансформації. Враховуючи актуальність та недостатню наукову обґрунтованість проблематики, автор обрав її у якості теми власного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дана робота пов'язана із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №5 від 22 грудня 2006 р.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2014 року).

Мета дисертаційного дослідження – розкрити природу та сутність світоглядної парадигми українського туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати поняття туризму у сучасному науковому і філософському дискурсах;
- обґрунтувати методологічні засади та принципи дослідження туризму;
- окреслити особливості розвитку туризму в авторитарному суспільстві;
- виявити сутнісні риси туризму в умовах демократичної орієнтації суспільного розвитку;
- дослідити український туризм в умовах суспільства перехідного типу;
- обґрунтувати стратегію удосконалення державної політики туристичної діяльності.

Об’єктом дослідження є туризм як соціокультурний феномен.

Предметом – світоглядна парадигма українського туризму, її значення у визначенні місця та ролі туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів.

Методологія дослідження. Дослідження туризму як соціокультурного феномену, що представлено у цій дисертації, базуються на сучасних підходах і концепціях соціальної філософії як галузі філософського знання. У роботі активно використовується міждисциплінарний підхід, оскільки туризм є складним соціокультурним феноменом, що досліджується різними суспільними і гуманітарними науками. Поряд із філософією, дослідження опирається на методологічний потенціал нової інтегративної науки – туризмології – яка постає як наукове світоглядне узагальнення й осмислення генералізації видів людської діяльності у сучасному туризмі. Значний вплив на методологію дослідження здійснює поведінкова економіка (економіка вражень), семіотика (реклама туризму), етика і естетика (віртуалізація туризму), маркетинг і менеджмент (ринок туристичних послуг) тощо. Важливими є методи таких наук, як статистика (туристичні міграції) та, навіть, кримінологія (турист як жертва). Їх методологічний потенціал теж долучається до комплексного феномену, який ми називаємо туризмологією.

Дослідження побудоване з використанням класичних наукових підходів і принципів: системності, цілісності, історизму, розвитку, об’єктивності тощо. У роботі широко застосовуються загальнофілософські методи аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, систематизації, класифікації тощо. Також у дисертації використано структурно-функціональний та прогностичний методи. У першому розділі для розкриття теоретико-методологічних засад дослідження феномену туризму використовувались відомі загальнофілософські методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції та концептуалізації. У другому розділі для дослідження філософських засад світоглядно-ідеологічних передумов розвитку туристичної діяльності більш плідними були такі методи: історичний,

діалектичний, аксіологічний тощо. У третьому розділі для обґрунтування стратегічних пріоритетів розвитку українського туризму свій евристичний потенціал засвідчили методи аналізу, узагальнення та прогнозування.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому з урахуванням основних надбань сучасної соціальної філософії проаналізовано природу та сутність світоглядної парадигми українського туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів.

Вперше:

- у вітчизняній літературі останніх десятиліть проаналізовано поняття світоглядної парадигми туризму у сучасному науковому і філософському дискурсах, розкрито соціогуманітарну природу та сутність туризму як сфери суспільної людинотворчої діяльності суспільства, галузі реалізації культурно-пізнавальних запитів особистості, маніфестації її соціальної і особистісної свободи. Філософія туризму має ряд складових, однією із головних її складових є феноменологія туризму, предметом якої є життєвий світ людини, в якому вона черпає свої знання, емоції, досвід духовної і практичної діяльності. Саме феноменологічний підхід є засадничим для філософії туризму, адже опис людського досвіду без певних попередніх умов і посилянь є необхідною складовою туристичної діяльності. Доведено, що туризм виступає різновидом людської діяльності, яка розгортається на основі певного духовного підґрунтя, що може бути визначено як світоглядна парадигма. Обґрунтовано, що світоглядна парадигма туризму має суспільно-індивідуальний (особистісний) характер. «Суспільне» – світоглядно-ідеологічні орієнтації епохи (дух епохи) та «індивідуальне» – особистісні світоглядні та ідеологічні переконання людини співіснують одне з одним у дивному переплетенні сприйняття, сумнівів і суперечностей або ж органічного неприйняття і заперечення;

- обґрунтовано комплексну стратегію удосконалення державної політики туристичної діяльності, яка складається із трьох складових: консервативної, ліберальної і соціальної. Консервативна складова – це збереження інфраструктури державної системи туризму, розробка загальних і рівних «правил гри» для всіх туристичних агентів, створення структур, які сприятимуть туристичному розвитку, державні стандарти якості туристичних послуг, яким мають відповідати туристичні агенції. Ліберальна складова – збільшення кількості туристичних агентів, різке збільшення інформаційних джерел, поліпшення якості інформаційної політики. Соціальна – створення широкого доступу до туристичних послуг і об'єктів для усіх верств і категорій людей. Держава має гарантувати соціальний мінімум, у тому числі й туристичних послуг.

Уточнено:

- особливості розвитку туризму в авторитарному суспільстві, виявлено, що у разі тотального ідеологічного тиску держави чи політичної партії, яка знаходиться у її керма, туризм перетворюється на інструмент реалізації політичних завдань, здебільшого вузько прагматичних. Як

правило, такий туризм втрачає ознаки гуманітарної культури й замість утвердження загальнолюдських цінностей та ідеалів, продукує ворожість і розбрат між народами;

- *сутнісні риси туризму в умовах демократичної орієнтації суспільного розвитку*, виявлено, що туризм як соціальне явище є одним з атрибутів та індикаторів сучасного демократичного інформаційного, постмодерного суспільства, один із принципових чинників його осучаснення. Доведено, що у демократичному суспільстві туризм виступає як екзистенція свободи та відповідальності, має значний миротворчий потенціал.

Набуло подальшого розвитку:

- *обґрунтування методологічних засад та принципів дослідження туризму*, зокрема набув розвитку інтегративний міждисциплінарний підхід – туризмологія, який дозволив здійснити світоглядне узагальнення й осмислення генералізації видів людської діяльності у сучасному туризмі. На цій основі здійснено системний, цілеспрямований аналіз феномена сучасного туризму, його духовно-аксіологічних підвалин, ролі та значення світоглядної парадигми в його розвитку за сучасних трансформаційних умов;

- *уявлення про український туризм в умовах суспільства перехідного типу*, модель розвитку якого має відбуватись на основі демократичної світоглядної парадигми, яка утверджується як загальна духовна платформа суспільного розвитку сучасної України, суттєвими ознаками якої є орієнтація на європейські цінності і стандарти, поширення національних цінностей культури, розповсюдження ідеології миролюбства та протидії міжнародному тероризму, організованій злочинності, торгівлі живим товаром, розповсюдження наркотичних засобів тощо.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що в ньому практично вперше у проблемному полі соціальної філософії показано сутнісні риси світоглядної парадигми українського туризму в умовах суспільства, яке трансформується. Автором доведено, що в умовах тотально-ідеологічного контролю туризм перетворюється на засіб політичного тиску та ідеологічної обробки свідомості та поведінки людей як у вітчизняному, так і у міжнародному просторах. Й, навпаки, демократичні орієнтації, на яких базується нинішнє суспільство, створює унікальну гуманітарну духовно-аксіологічну платформу – світоглядно-ідеологічну парадигму розвитку туризму, який все більш помітно утверджується як засіб розповсюдження (утвердження, популяризації) ідей миру та прав людини, всіх основних національних та загальнолюдських цінностей. Автором доведено, що український туризм базується на високо гуманістичних демократичних началах; навіть в умовах агресії «північного сусіда» в українські землі, вітчизняний туризм не перестає пропагувати миролюбні цінності та стандарти міжнародного спілкування та розвитку, а разом з цим – ідеї демократії, прав людини, екологічної безпеки, толерантності та солідарності, кібербезпеки.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватись у навчальному процесі з філософії, культурології, політичних наук, етики та естетики, туризмології. На їх основі може бути розроблений спеціальний курс для студентів усіх спеціальностей.

Апробація дослідження. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження вивірялись в процесі практичної роботи автора у якості співробітника Міністерства молоді та спорту України; обговорювалися на засіданні кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, доповідались у процесі участі автора у низці науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, а саме: Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософія, суспільство, освіта: виклики сучасності» (м. Київ, 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Управлінські компетенції викладача вищої школи» (м. Київ, 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Імплементация сучасних технологій навчання у навчальний процес» (м. Київ, 2015 р.), «Проблеми розвитку науки та освіти: теорія і практика» (м. Київ, 29-30 квітня 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Київ, 17-18 червня 2016 р.), IV Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика» (Польща, м. Люблін, 20-21 червня 2016 р.), «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 1-2 липня 2016 р.), IV Всеукраїнська наукова конференція «Філософія як культурна політика сучасності» (м. Острог, 30 вересня – 1 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено в одній індивідуальній монографії, у 5 наукових статтях, розміщених у фахових виданнях з філософських дисциплін (одна з них опублікована у виданні, що включене до міжнародних наукометричних баз).

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, трьох розділів, які поділені на шість підрозділів, висновків до розділів, списків використаних джерел до розділів (загалом 180 позицій) та загальних висновків. Загальний обсяг дисертації – 195 сторінок, основна частина дисертації – 175 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, з'ясовується ступінь її опрацювання у науковій літературі, визначаються мета і завдання дослідження, його методологічні засади. Формулюються основні положення, що виносяться на захист, визначається наукова новизна, теоретична і практична значущість роботи, її апробованість, обґрунтовується структура і обсяг дисертації.

Перший розділ – «ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТУРИЗМУ» – присвячений аналізу загальних засад дослідження феномену туризму та похідних від нього понять у соціально-філософському та загальнонауковому вимірах.

У підрозділі 1.1. – «*Поняття туризму у сучасному науковому і філософському дискурсах*» – проаналізовано категоріальний апарат дослідження. Показано, що з точки зору людської діяльності туризм – це різновид генералізованої діяльності, яка поєднує водночас пізнавальні і рекреаційні функції. Туризм – це не просто практика подорожей, відвідувань тих чи інших місцевостей, паломництва до святих місць. Це одна з найдавніших форм освоєння людиною простору як такого та смореалізації себе як особистості. Соціальна практика визначає актуальність туризму як органічної ланки культури. Суспільство як предмет соціальної філософії являється дуже складним феноменом, а тому уявлення про туризм з точки зору соціальної філософії неможливе без розуміння тісних зв'язків, які пов'язують окремих людей, і ці зв'язки формуються, у тому числі під час подорожей.

Цілісність суспільства як соціальної системи забезпечується безпосереднім життєвим спілкуванням людей. Людина, створюючи матеріальні та духовні цінності, прагне обмінюватися ними з іншими людьми, проте спосіб життя людей та соціальних спільнот, їх поведінка та цінності створюють реальний життєвий процес. Соціально-філософський вимір туризму полягає у пріоритетності соціального способу життя туриста та туристичної діяльності загалом. Суспільство як система для туризму є водночас і об'єктом й предметом. Адже, з одного боку, туристична діяльність є елементом суспільного організму, а, з іншого, – відмінності в суспільній організації є туристичними «інноваціями» до яких прагнуть туристи. У центрі суспільно-туристичної діяльності стоїть людина-турист і без нього ця діяльність не існує. Це пояснюється тим, що, які б туристичні об'єкти людина не створила чи не відкрила, вони втрачають сенс, коли турист їх залишає поза увагою. Отже, незалежно від ідеологічних установ суспільного розвитку висновок про пріоритетність людини перед суспільним механізмом залишається в силі. За аналогією до цього в центрі туристичної діяльності неодмінно має бути турист. Інтерпретуючи соціально-філософський зміст туризму, варто наголосити на його гуманістичному змісті.

Підрозділ 1.2. – «*Методологічні засади та принципи дослідження туризму*» – присвячено принципам і підходам до вивчення складного феномену туризму, особливо в умовах суспільства, яке трансформується. Показано, що проблема становлення окремої галузі філософського знання – «філософії туризму» потребує детального аналізу, зважаючи на відоме «Лезо Оккама», адже виокремлення нового напрямку завжди викликає у дослідників справедливі запитання щодо доцільності появи нової галузі знань з специфічним тільки для неї предметом та методологією. Експлікуючи поняття «філософія туризму», насамперед слід звернутися до родового розуміння філософії як способу духовно-практичного освоєння світу. Виходимо з припущення, що термін «філософія» адекватно вживається тоді коли має ціннісне та світоглядне значення. З цієї позиції правомірним є виникнення багатьох нових галузей філософії таких як: «філософія спорту»,

«філософія музики», «філософія освіти», «філософія техніки», «філософія менеджменту» та ін. У цьому ряду закономірно виникає і поняття «філософія туризму».

Поряд із філософськими підходами плідним для нашого дослідження є методологічний потенціал відносно молодій інтегративній галузі знань – туризмології (В. Пазенок). У полі нашого дослідження лежить проблема філософії туризму як специфічної інтегративної галузі знань, яка має тісні зв'язки з багатьма дисциплінами: економікою, менеджментом, маркетингом, соціальною географією, статистикою, правом, політологією, міжнародними відносинами, державним управлінням, соціологією, педагогікою, психологією, когнітивними та поведінковими науками. Цей перелік далеко неповний, адже туризм як складне багатокомпонентне явище навколишньої дійсності має синтетичний характер. У цьому контексті цікавість мандрівника та цікавість філософа та прагнення до чогось нового мають багато спільного, насамперед прагнення до істини, вийти за межі звичного на шляху до досягнення та пізнання Всесвіту, його природи та законів. Ще Аристотель звертав увагу на те, що саме цікавість, дивування стали основами для філософствування. Бажання пізнати цей світ через мандрівку є складовою природи людини, бо існує особливість: людина, щоб залишитись собою, має без упину змінюватись.

У другому розділі – «СВІТОГЛЯДНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ» – проаналізовано світоглядні та ідеологічні аспекти «духу епохи», які впливають як на саму природу туризму, так і на державну політику у цій галузі.

У підрозділі 2.1. – «Особливості розвитку туризму в авторитарному суспільстві» – проаналізовано сутнісні риси туризму у закритому авторитарному суспільстві. Показано, що у разі тотального ідеологічного тиску держави чи політичної партії, яка знаходиться у її керма, туризм перетворюється на інструмент реалізації політичних завдань, здебільшого вузько прагматичних. Стратегія подолання авторитарного стилю туристичної діяльності полягає у відході від технократичного мислення та усвідомлення значення туризму для сучасного суспільства. Авторитарне суспільство має риси науково-технологічної цивілізації, де розум народжує нові знання, ці знання трансформуються у технології, які, в свою чергу, підкорюють собі людину. Дослідження соціальних наук другої половини ХХ століття виявило, що людське суспільство у своєму розвитку набуло авторитарно-техногенних рис. У техніці люди вбачають не лише засіб зробити своє життя більш комфортним, але й джерело нових емоцій, досвіду, вражень, дозвілля та роботи. За посередництвом техніки людина народжується, навчається, працює та помирає. Будучи детермінантою людського життя, технічний прогрес підкоряє собі людину. Навіть у наукових дослідженнях суспільство розглядається як технічна система, техніка домінує над культурою, тому що приносить прибуток обмеженій кількості людей, а всім іншим дарує ілюзію свободи та рівності.

У цих умовах туризм теж потрапляє під вплив технологічного прогресу. Найпростішим прикладом такого впливу є розповсюдження віртуального туризму, що є по суті симулякрим справжнього. За допомогою віртуальних подорожей складається ілюзія присутності у різних місцях нашої планети, однак такі подорожі не несуть у собі зміну духовного світу людини. Має місце принципова різниця між справжнім туризмом і тим, що здійснюється за допомогою новітніх технічних засобів. Основою розуміння справжнього туризму як продуктивної практики саморозвитку через спілкування з іншими людьми та речами є ідея того, що ми маємо ефективно впливати на світ, а світ, помічаючи наш вплив, здійснює зворотній рух до нас через наше власне буття.

Підрозділ 2.2. – «Туризм в умовах демократичної орієнтації суспільного розвитку» – присвячено виявленню значення туризму у модернізації суспільства, швидшому переходу до демократичних засад його розвитку. Доведено, що існує важлива роль й особливість туризму у демократичному суспільстві, – це побудова миру й толерантності народу. Якщо узагальнювати, то людина формується звичайними засобами цінностей свого суспільства, вони для неї єдино правильними. Туризм руйнує монополію власного середовища на «істину в останній інстанції». Адже туризм глибоко гуманістичний. У всьому головному ми – люди – єдині. Адже біль людей спільний, ми маємо спільне походження. Турист – це людина, яка безпосередньо вивчає життєвий простір, намагається себе реалізувати та сприяти через посередництво людей один з одним пізнати світ, себе, Космос, Всесвіт. Турист бачить багато з того, чого не демонструє глобалізований інформаційний простір. Глобальні проблеми людства, масові хвороби, екологічні лиха, проблеми освіти не вирішуються без спільних зусиль.

В підрозділі підкреслено, що у туризмі демократичного суспільства важливо не стільки побачити об'єкт, до якого ти прагнеш, а більш важливо здійснити цю подорож самому, пройти своїми ногами кожен поворот довгого, звивистого шляху й, доклавши зусиль, часу та ресурсів зрештою досягти поставленої мети. Все справжнє потребує зусиль, не виключенням є й справжній туризм, який оновлює й підносить людину до вершин людської природи. Йдеться про досягнення нового стилю мислення, дії та усвідомлення того, що речі, які ми зустрічаємо під час подорожей, мають власну духовну природу. Розуміння цих та інших особливостей дозволяє вести мову про дійсно глибоку гуманістичну парадигму сучасного українського туризму.

Третій розділ – «СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ТУРИЗМУ» – присвячено аналізу можливостей оптимізації державної політики у туристичній сфері в умовах сучасних трансформаційних процесів.

У підрозділі 3.1. – «Український туризм в умовах суспільства перехідного типу» – проаналізовано основні виклики, які стоять перед туризмом у публічній площині на рівні суспільства, громади і окремого

громадянина. Доведено, що свідомий громадянин повинен поважати і своє суспільство й суспільства інших країн. З цієї точки зору туризм повинен розглядатися як важливий елемент гуманізації економіки, гуманізації освіти, гуманізації комунікації між людьми. Турист – це трансгресор (людина, яка долає межі). Тому виникає питання: що представляє собою людина майбутнього? На наш погляд, це «транзитний пасажир», який постійно рухається у просторі. Наразі для туриста подорож – це виняток, а не правило, проте, для великого класу людей майбутнього подорож буде постійною. Зміна характеру діяльності, місця проживання, оточення, буде нормою. Тому турист є «креативним суб'єктом», який освоює нові способи, нові форми життя.

В сучасному українському суспільстві перехідного типу принциповим є етичний аспект туризму. Етика спілкування туриста ґрунтується на визнанні рівноправності себе та Іншого. Тут має місце комунікативна культура як модель надіндивідуального людського співжиття. Етика туриста дозволяє встановити рівновагу між браком щирості та надмірним захопленням іншою культурою. Туризм у цьому контексті дозволяє розв'язувати важливі етичні проблеми, насамперед забезпечення справедливості, емпатії та солідарності. Спілкуючись з іншими людьми, турист виступає «народним» дипломатом, доповнюючи офіційну державну дипломатію, більше того «народна» дипломатія є в певному сенсі вищою, адже безпосередньо пов'язує окремих людей та цілі народи. Тут варто згадати про такі види туризму як: спортивний, родинний, релігійний, зелений, сільський, подорожі щодо пізнання певних подій тощо. Туризм є запобіжником ксенофобії, яка, на жаль, притаманна сучасному українському суспільству. Принцип дружелюбності, який притаманний туризму, дозволяє позбавитися ворожнечі, досягти єднання через консенсус.

Підрозділ 3.2. – «Стратегія удосконалення державної політики туристичної діяльності» – присвячено обґрунтуванню механізмів оптимізації державної політики у сфері туризму в умовах децентралізації. Виходячи з аналізу джерел та власних емпіричних досліджень і спостережень, автор пропонує три компоненти удосконалення державної політики туристичної діяльності – консервативну, ліберальну і соціальну. Щодо консервативної компоненти комплексної стратегії, то вона у збереженні надбань державної системи туризму минулого (особливо, самих туристичних об'єктів та туристичної інфраструктури). Завданням держави у реалізації цієї компоненти є розробка і контроль за дотриманням загальних стандартів для всіх туристичних агентів через створення структур, які сприятимуть туристичному розвитку, наприклад інформаційно-туристичних центрів в містах. І хоча цей аспект є консервативний і не рентабельним, все ж таки з точки зору іміджу України і виховання майбутніх поколінь він є пріоритетним.

Ліберальна складова комплексної стратегії полягає у збільшенні кількості туристичних агентів, роздержавленні та демонополізації

туристичного ринку, значному збільшенні інформаційних джерел, поліпшенні якості інформаційної політики. Основна функція держави у реалізації цієї компоненти – це не заважати туристичному ринку та допомогти туристам зробити усвідомлений вибір. З цією метою у державі повинна бути внутрішня постійно діюча рекламна компанія, яка пропагує Україну, її регіони, мову, культуру, традиції, професії, національні страви тощо. Соціальна складова комплексної стратегії полягає у створенні широкого доступу до туристичних послуг і об'єктів для усіх верств населення, хоча б в рамках свого регіону чи міста. Тут принциповим є аспект гідності, поваги до людей, рівності можливостей, викликів у межах четвертої промислової революції.

ВИСНОВКИ

Відповідно до завдань даного дисертаційного дослідження є обгрунтовані підстави зробити наступні взаємопов'язані висновки:

1. *Проаналізувавши поняття туризму у сучасному науковому і філософському дискурсах*, виявлено, що туризм як екзистенція свободи є складним соціокультурним явищем, тому є всі підстави вести мову про філософський дискурс туризму і розглядати його в усіх вимірах (онтологічних, світоглядних, ціннісних тощо), у яких соціальна філософія розглядає явища і об'єкти туризму у їх цілісності. Доведено, що з точки зору людської діяльності, туризм – це різновид генералізованої діяльності, яка поєднує водночас пізнавальні і рекреаційні функції, бо людина, таким чином, змінює традиційний спосіб життя, традиційне середовище, відмовляється на певний період часу від виконання якихось регламентованих обов'язків. Головними родовими ознаками туризму визначено: зміна середовища, набуття вражень, отримання досвіду, рекреація. Сучасний туризм – це надбання стандартизованого способу життя, адже доступність туризму та його масовість надзвичайно зросла. Туризм став набагато безпечнішим, набагато доступнішим з точки зору туристичних послуг і люди отримали безліч технічних можливостей мандрувати та фіксувати свої подорожі. Сучасна туристична політика має зосередитися на створенні комфортного середовища, в якому перетинаються завдання охорони культурного надбання нації, розвитку креативності, туристичних (культурних) індустрій та комунікацій.

2. *Обгрунтувавши методологічні засади та принципи дослідження туризму*, доведено, що поряд із класичними філософськими підходами, основою пізнання сучасного туризму є новий інтегративний науковий напрям, який отримав назву туризмологія. Туризмологія виступає як наукове і світоглядне узагальнення й осмислення генералізації видів людської діяльності у сучасному туризмі. Ми в цьому явищі бачимо поліфункціональність, адже туризму притаманні правові, розважальні, економічні, освітні, світоглядні, культурні, креативні аспекти. Туризмологія

як генеральна синтетична дисципліна має розглядатися у рамках специфічних дискурсів. А, з іншого боку, є потреба інтегрувати їх у цілісну світоглядну концепцію, яка мусить бути покладена в основу національної стратегії розвитку туризму і як економічної галузі, і як освітянської галузі, чого зараз, на жаль, немає. Особливо великий внесок в туризмології даних з сучасної поведінкової економіки, семіотики, етики і естетики, маркетингу і менеджменту, статистики і кримінології. Водночас підкреслено, що туризмологія повинна бути не тільки академічною, а й практичною дисципліною як економіка гостинності.

3. *Окресливши особливості розвитку туризму в авторитарному суспільстві*, показано, що у разі тотального ідеологічного тиску держави чи політичної партії, які знаходяться у її керма, туризм перетворюється на інструмент реалізації політичних завдань, здебільшого вузько прагматичних. Як правило, такий туризм втрачає ознаки гуманітарної культури й замість утвердження загальнолюдських цінностей та ідеалів, продукує ворожість і розбрат між народами. Туризм є водночас засобом пізнання та розкриття різноманітних цінностей: свободи, культури, гідності, пізнання, саморозвитку, дружби, миру та ін. Навіть короткі за часом подорожі змінюють цінності людини, адже спілкування з представниками інших культур дозволяє переосмислити цінності власної культури. В авторитарному суспільстві реалізувати цей потенціал практично неможливо. Під особливим тиском знаходяться такі цінності, як відкритість та толерантність. Туризм в закритому суспільстві не сприяє обміну цінностями, у результаті не відбувається поєднання власних цінностей туриста та нових цінностей людей, які його оточують.

4. *Виявивши сутнісні риси туризму в умовах демократичної орієнтації суспільного розвитку*, продемонстровано, що туризм як соціальне явище є одним з атрибутів та індикаторів сучасного демократичного, інформаційного, постмодерного суспільства, одним із принципових чинників його осучаснення. Доведено, що у демократичному суспільстві туризм виступає як екзистенція свободи та відповідальності, має значний миротворчий потенціал. Сучасне суспільство можна вважати суспільством, де переважно репрезентовано середній клас. Якщо говорити про Україну, то це латентний середній клас, який оперує відповідними коштами, обираючи туристичні послуги, формуючи потрібні маршрути тощо. Для людини середнього класу, яка хоче перебувати на рівні сучасного розуміння світу, відкривається можливість побачити все на власні очі, оперувати своїм вільним часом, що є атрибутом сучасного суспільства та креативності особистості. З іншого боку, справедливо констатувати кризу середнього класу, про поступове згортання певних соціальних гарантій, про втрату стабільності як основи побуту і способу життя, що негативно позначається на туризмі як галузі. Усе, що призводить до негараздів у середовищі середнього класу, безумовно призводить до небажаних негативних наслідків й для

туризму, так як відбувається звуження горизонту людини, культури, зменшення інтелектуального попиту.

5. *Дослідивши український туризм в умовах суспільства перехідного типу*, з'ясовано що у нашому уявленні про туризм ми часто обмежуємося сегментом комерційного туризму, орієнтованого на виїзд із країни. Для нашої країни перехідного типу треба аби люди усвідомили, що від них залежить те, наскільки буде розвиватися туризм в їхньому регіоні. Для сучасної країни немає провінцій, проте в Україні існує надзвичайно багато місць, які знаходяться у занепаді і потребують реставрації. Це храми, кургани, замки, яких часто навіть у реєстрах немає. Першочерговим у цьому контексті має бути дбайливе ставлення, вивчення й введення до обігу наукового вивчення проблем туристичного бізнесу. Аналіз показав, що у сучасній Україні до туризму як галузі приділяється вкрай мало уваги і на державному і на рівні програм політичних партій. Натомість наші сусіди – наприклад Польща, Туреччина – мають агресивну і цілеспрямовану політику у сфері туризму. Через туризм (особливо дитячий) відбувався процес виховання – дитина розуміє, якщо вона цього не зробить, то за неї цього ніхто не зробить. Цю туристичну складову потрібно розглядати, не лише як подорож, а як моменти формування відповідальності, дорослого ставлення до колективу, до обов'язків. Важливим тут є момент соціалізації, патріотичного виховання. Потрібно розглядати туризм не тільки як можливість за кошти поїхати кудись відпочивати, але й як важливий механізм саморозвитку і становлення молодого покоління українців. Крім того, розвивається зелений, сільський та інші види туризму.

6. *Обґрунтувавши стратегію удосконалення державної політики туристичної діяльності*, запропоновано трикомпонентну модель, яка складається із консервативної, ліберальної і соціальної компоненти. Консервативна стратегія полягає у збереженні інфраструктури державної системи туризму: це насамперед розробка загальних стандартів для всіх туристичних агентів, створення структур, які сприятимуть туристичному розвитку, наприклад інформаційно-туристичних центрів у містах. Підтримка державних стандартів якості туристичних послуг, яким мають відповідати туристичні агенції, - це імідж держави. Ліберальна складова – це збільшення кількості туристичних агентів, різке збільшення інформаційних джерел, поліпшення якості інформаційної політики. Основна її функція полягає у допомозі туристам зробити усвідомлений вибір. З цією метою повинна бути внутрішня рекламна кампанія, яка пропагує Україну, її регіони, мову, культуру, традиції, професії, національні страви тощо. Соціальна компонента стратегії – це створення широкого доступу до туристичних послуг і об'єктів для усіх верств людей, хоча б в рамках свого міста. Держава має гарантувати соціальний мінімум, у тому числі й туристичних послуг, а далі вже від людини залежить наскільки вона активно буде далі рухатися. Тут принциповим є аспект гідності, поваги до людей, рівності можливостей, утвердження цінностей дійсно гуманістичного демократичного суспільства.

Свобода комунікацій та цифрові технології, глобалізація та зміни відносин між суспільством та особистістю змушують переоцінити роль туристичної політики (галузі в цілому) у процесах збалансованого розвитку, що вимагає радикального перегляду місії, функцій, легітимності, напрямів діяльності не тільки Міністерства культури як ключового гравця, а й усіх інституцій культури, туризму та комунікацій в Україні.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора:

Монографія:

1. Драпушко Р.Г. Туристичний потенціал України: стан, проблеми та перспективи розвитку. К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2007. 152 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Драпушко Р. Індустрія туризму: міжнародний та вітчизняний досвід. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Збірник наукових праць. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Випуск 35. К., 2014. С. 31–35.

3. Драпушко Р. Особенности развития туризма в контексте интенсификации межкультурных коммуникаций. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 97. С.322–336.

4. Драпушко Р. Особливості демократичного розвитку українського соціуму та його вияв у сфері туризму. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 115 (12). С.179–182.

5. Драпушко Р. Основні напрями сучасної туристичної діяльності українців. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди*. Серія: Філософія. Вип. 48. Частина 1. Харків 2017. С. 45–52.

Статті у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз:

6. Драпушко Р. Гуманістична світоглядно-ідеологічна парадигми в сучасній туристичній політиці держави: становлення та реалізація. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 126 (11). С. 321–331.

АНОТАЦІЇ

Драпушко Р.Г. Світоглядна парадигма українського туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю (09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії).

В дисертації всебічно аналізується феномен туризму як об'єкт державної гуманітарної політики. Ключовим критерієм такого аналізу є світоглядно-ідеологічний вимір даного явища. Особливо яскраво ідеологічна, соціокультурна, ціннісно-світоглядна значимість туризму проявляється в рамках порівняльного вивчення державно-гуманітарної парадигми в тоталітарно-авторитарній та демократичній державі. Особливої актуальності набуває проблематика використання гуманізаційного, демократизаційного, комунікативно-культурного, толерантного та миротворчого потенціалу туризму на етапі формування в Україні демократично-правової державності.

У дисертації детально вивчаються особливості функціонування туризму в контексті авторитарної світоглядно-ідеологічної парадигми. Підкреслено, що в суспільстві тотальної ідеологізації туризм також перетворюється виключно в інструмент державної пропаганди, що веде до ціннісно-сміслового вихолощення його як соціокультурного феномену. В той же час дисертація обґрунтовано доводить, що саме туризм, в кінцевому рахунку, може бути використаний як один з найбільш ефективних засобів переходу суспільства від авторитарного до демократичного стану.

Ключові слова: туризм, туристична галузь, державна гуманітарна політика, світоглядно-ідеологічна парадигма, суб'єкти туризму, види туризму, авторитаризм, демократія.

Драпушко Р.Г. Мировоззренческая парадигма украинского туризма в условиях современных трансформационных процессов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности (09.00.03 – социальная философия и философия истории).

В диссертации проводится всесторонний анализ феномена туризма с точки зрения его мировоззренчески-идеологического потенциала, который формируется и развивается в рамках определенной государственно-гуманитарной парадигмы. Исследуются разнообразные возможности туристической отрасли страны и мира для утверждения идеалов демократии и права, мира и толерантности, культурной диалогичности и коммуникативности. Основная задача исследования состоит в том, чтобы раскрыть природу и сущность мировоззренчески-идеологической парадигмы современного туризма, обусловленность ею места и роли туризма в стратегии гуманитарной политики Украины в условиях социально-политических

трансформаций национального общества, а также процессов мировой глобализации.

Для реализации поставленных исследовательских задач разрабатываются теоретически-методологические основания изучения туризма в качестве сегмента государственной гуманитарной политики. Здесь учитывается особая природа исследуемого феномена, который сочетает в себе разнообразнейшие характеристики: экономические, политические, социальные, культурные, региональные, этнографические, глобально-цивилизационные и т.д. В диссертации разрабатывается целостная компаративно-исследовательская программа изучения гуманитарно-политического потенциала туристической отрасли страны.

В диссертации детально изучаются особенности функционирования туризма в контексте авторитарной мировоззренчески-идеологической парадигмы. Подчеркивается, что в обществе тотальной идеологизации туризм также превращается исключительно в инструмент государственной пропаганды, что ведет к ценностно-смысловому выхолащиванию его как социокультурного феномена. В то же время, обосновано доказывается, что именно туризм, в конечном счете, может быть использован как одно из самых эффективных средств перехода общества от авторитарных к демократическим ценностно-политическим установкам.

Формулируя основные факторы изменений мировоззренчески-идеологической парадигмы в гуманитарной политике современного украинского государства, подчеркивается, что среди этих факторов особую роль играет туризм, который является сферой диалога многих культур, точек зрения, ценностных установок. Именно использование гуманистического, коммуникативного, культуротворческого потенциала данного феномена способно сделать государственную гуманитарную политику действительно эффективной и национально-ориентированной в мире безликих, стандартизированных, глобализационных стереотипов.

Особая роль мировоззренчески-идеологической парадигме туризма отводится именно в становлении и развитии демократии в современном украинском обществе и государстве. Будучи интегральным, инклюзивным, коммуникативно-диалогичным явлением, туризм действительно способствует воплощению в общественной, политической, экономической жизни страны идеалов демократизма, уважения к правам человека и гражданина, толерантности и миролюбия. Полноценное использование такого потенциала и является главной стратегической целью гуманитарной политики современного украинского государства.

Ключевые слова: туризм, туристическая отрасль, государственная гуманитарная политика, мировоззренчески-идеологическая парадигма, субъекты туризма, виды туризма, авторитаризм, демократия.

Drapushko R. The worldview paradigm of Ukrainian tourism at the conditions of contemporary transformative processes. – The Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philosophical sciences by specialty (09.00.03 – social philosophy and philosophy of history).

The thesis comprehensively analyzes the phenomenon of tourism as an object of state humanitarian policy. A key criterion for this analysis is the ideological and philosophical dimension of the phenomenon. The strong ideological, socio-cultural, value and ideological significance of tourism is manifested within a comparative study of public-humanitarian paradigm in authoritarian and democratic state. Of particular relevance becomes problematic use humanization, democratizing, communicative, cultural, tolerant and peace-making potential of tourism on the stage of forming and developing of Ukraine's democratic and legal state.

The dissertation deals with the details of the functioning of tourism in the context of an authoritarian ideological and ideological paradigm are studied in detail. It is emphasized that in a society of total ideology, tourism also turns exclusively into an instrument of state propaganda, which leads to a value-semantic emasculation of it as a socio-cultural phenomenon. At the same time, it is proved that tourism, in the final analysis, can be used as one of the most effective means of transition of society from authoritarian to democratic value-political attitudes.

Key words: tourism, tourism industry, state humanitarian policy, philosophical and ideological paradigm, subjects of tourism, types of tourism, authoritarianism, democracy.

Підписано до друку 24.05.2018 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 135
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.